

Fig. 1. Udsnit af Brauns og Hogenbergs kort over Odense 1593 med S. Jørgensgården (sml. s. 79 fig. 8). - Detail from Braun's and Hogenberg's *Odense-map 1593 with St. Georg's Church* (cf. p. 79 fig. 8).

† S. JØRGENSGÅRDENS KIRKE

NOTER s. 1882

Et spedalskhedshospital («hospitali leprosum») i Odense nævnes første gang i forbindelse med testamentariske donationer 1291 og formentlig igen 1295.¹ Dette bekræfter tilstedeværelsen af en sådan institution, omend hverken placering, anlæggelsestidspunkt eller grundlægger er anført. Fra 1400'erne kendes flere donationer,² og 1452 omtales beliggenhed af jord ved 'S. Jørgen', hvilket er første gang, institutionens *værnehelgen* er nævnt.³ Også kirken eller kapellet ved »S. Jørgens Kloster« var viet til denne helgen, således som det er anført 1502.⁴ En væsentligt yngre tradition knytter også S. Laurentius' navn til kirken, omend en kilde hertil savnes.⁵ Provsten i Odense, Anders Glob, fik 1525 forleningsbrev på S. Jørgens hospital for livstid,⁶ men allerede 7. dec. året efter fik Tyme Lindegaardt livsbrev, »naar han er død, som nu har det«.⁷

Ved *reces* af 4. maj 1542 nedlagde Christian III institutionen og lagde den under det nye almindelige hospital (Gråbrødre hospital, jfr. s. 1559), hvortil beboerne fra S. Jørgensgården skulle overføres.⁸ Dagen efter fik lensmanden på Odensegård, Jacob Hardenberg, følgebrev til tjenerne under S. Jørgens hospital, at »de herefter skulle svare ham til det almindelige Hospital i Odense«,⁹ 1543 udstedte Christian III et »vejbrev«, ifølge hvilket folk blev opfordret til at give almisser til S. Jørgens folk.¹⁰ Kirkegården var endnu i brug i hvert fald til anden halvdel af 1500'erne, idet den 1551 gjordes til fattigkirkegård for byen.¹¹ På Brauns og Hogenbergs prospekt over Odense by 1593 (fig. 1) ses en bygning med påskrif-

ten »S: Georgij«; denne må formodentlig være kirken, men kan næppe opfattes som andet end en signatur. Kirken stod længe bevaret. Endnu 1597 omtales den som »nu øde og forladt«,¹² men først 1625 blev den afhændet. I forbindelse med et større salg af Gråbrødre hospitals gods dette år, erhvervede rådmænd Hans Brun bl.a. »den Øede S. Jørgens Kircke«, for hvilken han erlagde 40 rdl.¹³ Rester af kirken sås endnu i 1700'erne.¹⁴

Arkæologiske undersøgelser. Efter at Odense Magistrat 1975 havde udarbejdet planer om en fuldstændig sanering af kvarteret omkring Pjentedamsgade, Ryttergade, Ridehusgade og Skt. Jørgensgade, fremsattes 1977 - af den året før dannede byforening - for-gæves et forslag til redning af den bevaringsværdige del af bebyggelsen.¹⁵ Som følge heraf foretoges 1977 en prøveundersøgelse, der dannede udgangspunkt for de 1980-81 gennemførte arkæologiske undersøgelser. Herved afdækkedes kirken, kirkegården samt en del bolig- og værkstedsbygninger tilhørende den middelalderlige S. Jørgensgård.¹⁶

Møntfund. Ved ovennævnte undersøgelse blev fundet 114 mønter, hvoraf 96 var middelalderlige. Af de nævnte mønter er tre formodentlig ældre end institutionen; generelt antyder de en grundlæggelse af S. Jørgensgården til sidste tredjedel af 1200'erne.¹⁷ Af mønterne kan kun 19 knyttes til kirken, heraf 11 fra dens nedbrydningslag (jfr. s. 1879).

Middelalderlige altre. Højalteret må sandsynligvis have båret en indvielse til S. Jørgen (og S. Laurentius?). 1730 omtalte Jacob Bircherod ved S. Jørgens

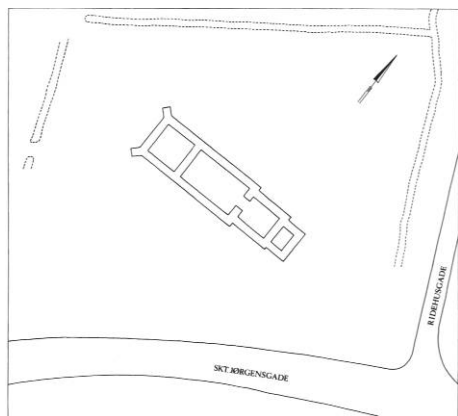

Fig. 2. Plan af kirkens omgivelser. 1:1.000. Tegnet af MN 2000 efter tegning ved Jørgen Nielsen, Møntergården. - *Plan of the surroundings of the church* .

hospital »et bekiendt St. Jørgens Alter«, hvorpå en katolsk altertavle skulle have stået, ifølge en samtidig tradition identisk med en altertavle i Vor Frue kirke (jfr. s. 1091 og ndf.).¹⁸ Hvem kirkens sidealter (jfr. s. 1881) var viet til, er uvist.

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRD

Den middelalderlige S. Jørgensgård lå uden for byen ved den østgående landevej mod Nyborg og Kerteminde, nær byens østlige afgrænsning ved Pjentedammen og den middelalderlige byport, Pjenteport. I det nuværende bybillede begrænses S. Jørgensgårdens grund mod syd og øst af hhv. Skt. Jørgensgade og Ridehusgade (fig. 2).

I syd grænsede S. Jørgensgården op til landevejen, som i begyndelsen af 1500'erne benævnedes Algaden, idet den var dennes (den nuværende Overgades) forlængelse østpå.¹⁹ Navnet Skt. Jørgensgade kendes tidligst fra første halvdel af 1800'erne. I øst grænsede kirkegården op til et stræde, som dog ikke med sikkerhed vides at være middelalderligt. Et stræde på dette sted kendes fra Brauns og Hogenbergs kort over Odense 1593 (fig. 1), hvor det dog ikke har nogen benævnelse; i 16- og 1700'erne kaldtes strædet Skt. Jørgensstræde; det nuværende navn Ridehusgade kendes først fra 1878.²⁰ At S. Jørgensgården ikke var den eneste bebyggelse i området, fremgår blandt andet af, at der 1502 og

1540 nævnes gårde ved Algaden nær S. Jørgens kapel og kirkegård.⁴

Kirkegård. Ved de arkæologiske undersøgelser 1977-81 påvistes en *indhegning* i øst langs med Ridehusgade samt i nord og vest i form af en indtil 2 m bred og 1 m dyb grøft. Den nordre grøft var tilsyneladende bevaret i fuld længde, mens grøfterne i øst og vest manglede på den sydligste del ned mod Skt. Jørgensgade.²¹ Grøften, der formentlig blev anlagt samtidig med etableringen af institutionen og den tilhørende kirkegård, synes at være opgivet allerede o. 1300.²² Der blev ikke ved undersøgelsen fundet rester af et yngre kirkegårdshegn - mur eller dige -, men afgrænsningen sås klart respekteret også af kirkegårdens yngre grave.²³

Den eneste påviste *indgang* lå i vest, lidt nord for midten af den vestre grøft, hvor den gav sig til kende ved, at grøften var afbrudt over en kort strækning.²⁴ Hovedadgangen må formodes at have været fra vejen syd for komplekset.

S. Jørgensgården synes oprindeligt at have omfattet et kompleks af bygninger, placeret nord- og muligvis vest- for kirkegården. Efter skelgrøftens opfyldning o. 1300 bredte bebyggelsen sig fra nord ind over den nordligste del af kirkegården og inddrog tillige dele af dennes vestlige afsnit. Den registrerede bebyggelse i nord bestod sandsynligvis fortrinsvis af værksteder, der har været anvendt i forbindelse med jerntilvirkning og smedning. Beboelsen synes at have ligget mod vest, hvor blandt andet områdets eneste to brønde registreredes: én ved kirkegårdens nordøsthjørne, i funktion fra tidligt i 1300'erne til ind i 1400'erne, og én syd herfor, i kanten af Skt. Jørgensgade, taget i brug sent i institutionens funktionstid og gået af brug efter en voldsom brand i 1500'erne eller tidligt i 1600'erne, dvs. efter institutionens nedlæggelse.²⁵

BYGNING

Kirken, der kan have haft en forgænger, bestod af skib med ret afsluttet, smallere kor i øst. Hertil føjedes i middelalderens løb mod øst en tilbygning, et sakristi(?), der var smallere end koret, samt en forlængelse af skibet mod vest, muligvis et tårn. Orienteringen var solret.

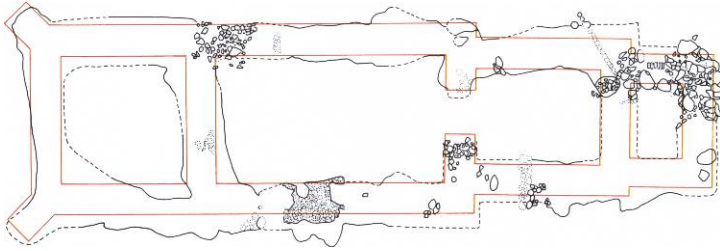

Fig. 3. Plan af kirkens udgravede fundamenter. Rekonstruktion af kirkens plan angivet med rød farve. 1:300. Tegnet af MN 2000 på grundlag af opmålinger 1977-81, i Møntergården. - *Plan of the church. Reconstructions signified in red.*

Trækirke(?). Den kendte kirkebygning af sten kan have haft en forgænger af lettere materialer, formodentlig træ. Hovedparten af kirkegårdens grave var orienteret efter stenkirken, en del dog markant anderledes - svarende til orienteringen på kirkegårdens markeringsgrøfter - og kan have rettet sig efter en ældre, skævt placeret kirkebygning.²⁶ Der er ikke fundet entydige levn af en sådan.²⁷

Ved *stenkirkens* nedrivning fjernedes stort set alle brugbare bygningsmaterialer. Således var opgående murværk kun bevaret i yderst begrænset omfang, og endog fundamenterne var i vid udstrækning plyndret for kampesten. Grundplanen var ved den arkæologiske udgravning 1977-81 derfor kun repræsenteret ved de gravede fundamentsgrøfter i den - ofte stærkt forvanskede - skikkelse, de havde fået ved deres plyndring.

Kirkens *plan* havde, som nævnt, skib med smallere kor i øst. Så vidt det kan bedømmes på det forhåndenværende grundlag, var koret omtrent kvadratisk, mens skibets længde var ca. halvanden gange bredden.

Materialer og teknik. Kirkens mure blev båret af kampestensfundamenter, der var lagt i 125-150 cm brede og ca. 85 cm dybe grøfter. Fundamentsten var kun bevaret på plads over korte strækninger i korets øst- og sydmur, i triumfmuren samt i den vestlige del af skibets nord- og sydmur. Stenene havde gennemgående en størrelse af 35-50 cm og var pakket med mindre sten og grus. Enkelte af de bevarede sten var noget større, op til 80-90 cm; fundamenterne kan have

indeholdt adskilligt flere sådanne, idet man ved nedbrydningen formentlig fortrinsvis har fjernet de største sten.²⁸ Opgående murværk var indesteds bevaret, men nedbrydningslagenes store indhold af tegl viser, at murene formentlig udelukkende var opført af munkesten. To løsfundne **formsten* af tegl, hver med to affasninger, kan ikke knyttes til nogen bestemt bygningsdel.²⁹

Bredden af *korhuen*, der var angivet dels ved fundamentets udstrækning, dels ved bevarede rester af korets gulv, var ca. 1,8 m.³⁰

Datering. Møntfund i tilknytning til kirkebygningen sandsynliggør, at denne er opført i den senere del af 1200'erne, dvs. næppe længe efter institutionens oprettelse. Mest interessant i denne sammenhæng er en mønt fra Valdemars-tiden, fundet i opfyldningslaget under kirkens kor, hvoraf fremgår, at bygningen er yngre end o. 1240, samt en mønt, slået af Erik Klipping formentlig i første halvdel af 1280'erne, i et afretningslag under korets flisegulv, som dog sandsynligvis er sekundært (sml. s. 1880).³¹ Dateringen modsiges ikke af kirkens planform, der normalt regnes for 'romansk', men som også fandt anvendelse i den senere del af middelalderen.

Klokestabel(?). To kraftige stolpehuller 1-1,25 m vest for kirkens oprindelige vestgavl er forsøgsvis tolket som dele af en stabel - sammenbygget med gavlen - til ophængning af en kirkeklokke.³²

Middelalderlige tilbygninger. Til korets østside føjedes et *sakristi(?)*. Den diminutive tilbygning var tydeligvis smallere end koret og lå forment-

lig forrykket mod syd i forhold til kirkens længdeakse.³³ Bygningen var opført på fundamenter af rå kampesten, der kun var bevaret for nordmurens og nordøsthjørnets vedkommende, mens det resterende kun repræsenteredes af 'plyndringsgrøfter' (jfr. s. 1758). Af det opgående teglmurværk var blot bevaret dele af to parallelle rulskifter i nordmuren; aftryk af yderligere to syd herfor viser, at nordmuren har haft en tykkelse af ca. 110 cm. Tilbygningens anvendelse er usikker. En gulvrest, der overlejrerede fundamentet af korets gennembrudte østgavl nær tilbygningens nordmur, viste, at der havde været forbindelse mellem de to bygningspartier, men om denne havde form af en nordligt placeret døråbning eller en bueåbning i tilbygningens fulde bredde er uvist. I førstnævnte tilfælde må tilbygningen uden tvivl have tjent som sakristi.³⁴

En *pestforlængelse* af skibet havde omtrent samme bredde som dette og var ved vesthjørnerne udstyret med to diagonaltstillede støttepiller. Det er usikkert, hvorvidt flankemurene flugtede med skibets, eller om tilbygningen eventuelt var en smule bredere, ligesom det er uvist, hvorvidt den var tænkt som underbyg-

Fig. 4. Murfragment af sakristiets nordmur (s. 1879). Jørgen Nielsen, Møntergården fot. 1977. - *Fragment of northern wall of the sacristy.*

Fig. 5. Fragment af gulv i sydsiden af kirkens skib (s. 1880). Møntergården fot. 1980-81. - *Fragment of the floor to the north in the nave of the church.*

ning for et tårn.³⁵ Pillernes tilstedeværelse antyder en overhvelvning af bygningsdelen; i så fald med uprofilerede ribber, idet der ikke er fundet rester af profilribber i nedbrydningslagene. Vestpartiets aldersmæssige forhold til kirkens skib kunne ikke fastlægges med sikkerhed ved den arkæologiske undersøgelse, men da dens fundamentsgrøfter - i modsætning til skibets - gennemskar en række ældre grave, var den uden tvivl en yngre tilføjelse.

Kirkens *gulve* var, umiddelbart forud for nedrivningen, af kvadratiske røde, uglaserede teglfliser, lagt i fint sand.³⁶ Større sammenhængende dele heraf blev fremdraget i korets vestlige del og i midten af skibets østlige del foran korbuen. Et mindre gulvparti ved skibets sydside var i syd afgrænset af kantstillede munkesten, der formentlig markerede gulvets afslutning mod sydvæggen.³⁷ Korgulvet lå hævet ét trin (10-20 cm) over skibets gulv; trinnet har tilsyneladende haft forkant flugtende med triumfmurens vestsider.³⁸ I tilknytning til korets østtilbygning fremkom dele af afretningslag for et gulv i såvel tilbygningen som over den nordlige del af fundamentet af korets østgavl. En enkelt flise var af samme størrelse og type som de i koret og skibet liggende. I vestforlængelsen fremkom fragmenter af en lidt større flisetype,³⁹ der kan have udgjort gulvbelægningen i dette bygningsparti. Ældre flise- eller teglgulve er kun påvist med rimelig sikkerhed i koret, hvor der afdækkedes afretningslag til eventuelle så-

danne under det delvis bevarede gulv. I såvel skib som kor er fundet lerklumper, der kan hidrøre fra opbrudte lergulve.³⁸

Tagbeklædning. Kirkens tage var tækket med tegl - 'munke og nonner', af hvilke talrige rester fremkom ved den arkæologiske undersøgelse.

Kalkmalerier. På en enkelt, løsfundet formsten (jfr. ovf.) er konstateret farvespor i rødt og formentlig okker.²⁹

INVENTAR

Et *†højalterbord* i koret gav sig formodentlig til kende ved manglende gulvbelægning i korets østende, uden at der dog sås klare afgrænsninger.⁴⁰

Et *†sidealterbord* i skibets sydøsthjørne afsløredes på tilsvarende vis, idet gulvfragmentet foran korbuen i sydsiden var afgrænset af to rækker kantstillede munkesten. Kantskiftets afstand til sydvæggen taget i betragtning, har det snarere grænset op til et *podium(?)* end til selve alterbordet.⁴¹

Som nævnt s. 1877 fandtes ifølge Jacob Bicherods beretning 1730 en »catholsk(e) *†altertavle*« i Vor Frue kirkes sakristi, overført fra S.Jørgens alter i S.Jørgens hospital. Beretningen, der byggede på en samtidig overlevering, er sandsynligvis urigtig, hvis der hermed refereres til Vor Frue kirkes senmiddelalderlige altertavle med fremstilling af den hellige familie. Den sidstnævnte tavle fandtes siden 1716 i kirkens sakristi (s. 1091).⁴²

Et stolpehul i gulvet under korbuens vestside er formentlig vidnesbyrd om eksistensen af et *†korbuemurkrucifiks*, placeret på en jordgravet stolpe.⁴³ Stolpehullet var formodentlig samtidigt med kirkens opførelse. I hullet var senere lagt en stor, flad sten med overfladen i højde med kirkens ældste lergulv - formentlig som erstatning for en bortrædnet stolpeende. Arrangementet blev sløjftet senest ved lægning af skibets flisegulv (s.d.).⁴⁴

†Pengeblok(?). Et stolpehul, der blev fremdraget i skibets vestende nær sydturen, muligvis i tilknytning til syddøren, kan have indeholdt den nedre del af en pengeblok.⁴⁵

GRAVMINDER

Ved de arkæologiske undersøgelser 1977-81 afdækkedes i og omkring kirken i alt godt 1100 grave, heraf én muret og mindst 112 med trækieste.⁴⁶ Af de undersøgte skeletter udviste en del som ventet spor af spedalskhed, omend det faktiske antal vanskeligt lader sig fastslå med sikkerhed.⁴⁷ Som ovenfor nævnt, fordeler gravene sig efter to hovedorienteringer, ligesom der synes at være overvægt af mænd på sydsiden og kvinder på nordsiden.⁴⁸ De begravedes armstillinger kan i en vis udstrækning anvendes til en bestemmelse af kirkegårdens funktionstid.⁴⁹ De typologisk ældste armstillinger var i klart overtal og underbygger et formodet ibrugtagningstidspunkt til anden halvdel af 1200'erne, ligesom materialet synes at antyde en aftagende begravelseshyppighed fra 1400'erne. Eftermiddelalderlige grave er ikke påvist med sikkerhed.⁵⁰ Af alle de undersøgte begravelser var der kun otte undtagelser fra reglen om, at den døde blev begravet med hovedet i vest; syv lå med hovedet i øst, og én vendte nord-syd.⁵¹

†Gravsten(?). Manglende fliser over en grav i korets gulv kan indikere en fjernet gravsten.⁵²

Muret grav (fig. 6), trapezformet, formentlig med separat hovedrum. Opmuret af tre skifter munkesten, lagt i mørtel og uden spor af låg eller anden overdækning. Af kisten var bevaret godt halvdelen, regnet fra fodenden, samt halv-

Fig. 6. Muret grav i kirkens skib (s. 1881). Møntergården fot. 1980-81. - *Medieval brick-built cist in the nave of the church.*

anden sten afhovedrummet.⁵³ Graven indeholdt liget af en 36-50 årig mand uden påviselige tegn på spedalskhed. I skibets midterakse ca. 2 m vest for korbuen.

I to grave påvistes parvist stillede munkesten ved henholdsvis hovedet og benene.⁵⁴

De registrerede *trækister* var alle simple brædekister, samlet med træagler eller jernsøm. En *benkule*, der lå omtrent midt i vestforlængelsen, indeholdt skeletrester af mindst otte individer. Disse var formentlig opsamlet af grave, der ødelagdes ved gravning af fundamentsgrøfterne til forlængelsen.⁵⁵

Gravfund. *Seglstampe af bly,⁵⁶ bevidst bukket og desuden stærkt beskadiget i kanten. Midtmotivet er utydeligt, men har muligvis indeholdt en stjerne, omkranset af perlebort. Af indskriften i majuskler kan kun læses: »N(?)O:«. Fundet i grav i korets længdeakse, lidt vest for midten.⁵⁷

**Rosenkrans(?)*. En perle af rav, en afrødt glas og tre afjet kan have indgået i en rosenkrans. Fundet i grav på kirkegården syd for kirken under ligets venstre skulderblad.⁵⁸

*Karonsmønt.⁵⁹ En lille flad sten, 4-5 cm i tværmål, fundet i mundhulen på en spedalsk kvinde, kan opfattes som erstatning for en karonsmønt.⁶⁰

KILDER OG HENVISNINGER

LAFyn. *Odense Gråbrødre Hospitals ark.* Adkomstdokumenter og sager vedr. gods og ejendom 1600-1630.

Møntergården. *Indberetninger*: Jørgen Nielsen 1977. - Ervin Nielsen m.fl. 1980-81 (SJ 81).

Litteratur. Ervin Nielsen, »Sct. Jørgensgården i Odense«, *FyMi* 1982, 61-74. - Eskil Arentoft, *De spedalskes hospital - Udgravning af Sankt Jørgensgården i Odense*, Odense 1999 (Arentoft).

Beskrivelse ved Kirstin Eliassen med bidrag af Anne Riising (historisk indledning). Redaktionen afsluttet juni 2000.

NOTER

¹ *DiplDan* II,4, nr. 3 (Lave Lavesens testamente) og nr. 163 (Niels Hamundsens testamente).

² Eksempelvis *Repert* I,3, nr. 5838, 16. marts 1420; *Repert* II,1, nr. 2208, 1466; *Repert* II,4, nr. 7543, 1493; *Repert* II,7, nr. 12904, senest 1512(?).

³ *Repert* II,1, nr. 204, 1452. Jfr. endvidere note 2 og *Repert* II,1, nr. 553, uvis dag 1455; *Repert* II,1, nr. 1677, 1463; *Repert* II,2, nr. 4053, 30. juni 1477.

⁴ *Repert* II,3, nr. 5329, 7. dec. 1483. *Repert* II,5, nr. 9638, 11. (18.) juli 1502. En jord »sønden ud med Adelgaden, tvært over fra s. Jørgens Kapel liggende«.

⁵ *Bloch* I, 586 (»St. Lauritzes Kirke«). Jfr. også Engelstoft, *Sognehistorie* 14 med reference til *Bloch*. En sognekirke i Odense, viet S. Laurentius (»S. Laurentii ottoniensis«), nævnes sammen med byens to andre sognekirker, Vor Frue kirke og S. Albani 1482 i forbindelse med en stadfæstelse af provstiets gamle privilegier, jfr. *ActaPont* IV, nr. 2834, 7. (19.) sept. 1482. Det drejer sig dog her om S. Laurentius' kirke i Fraugde, jfr. *Odense Katedralskoles Historie* 17.

⁶ *Frederik I.s Registranter* 14. maj 1525. »Han skal holde Gudstjenesten ved Magt, Kapellet bygt, Gaarden og Godset [ved Magt], Bønderne ved Lov og de syge spedalske Mennesker »till« Mad, Drikke og Klædning«.

⁷ *Frederik I.s Registranter* 7. dec. 1526.

⁸ *DaKirkelove* I, 195ff.

⁹ *DaKancReg* 5. maj 1542.

¹⁰ *DaKirkelove* I, 219

¹¹ *DaKirkelove* I, 304f.

¹² *Otonium* 32-33.

¹³ LAFyn. *Odense Gråbrødre Hospitals ark.* Adkomstdokumenter og sager vedr. gods og ejendom 1600-1630. Fortegnelse over Indkomst af Salg af Gods, 19. aug. 1625. I dokumentet er skrevet årstallet 1628, der efterfølgende er ændret til 1625. Salget skete som en opfølgning af et kongeligt påbud, jfr. *KancBrevb* 17. aug. 1622. Når det af Larsen, *Graabrødre* 68, fremgår at køberen var Claus Mule, skyldes dette en fejl.

¹⁴ *Bloch* I, 586; *Jacob Bircherod*; Tang Christensen, *Danske Sagn* III, 137.

¹⁵ *Bevaringsplan for en del af Ridehusgade-kvarteret*, udg. Byforeningen for Odense 1977.

¹⁶ *Arentoft*.

¹⁷ NM. *Fundprot.* 4085; Keld Grinder-Hansen, »Mønterne fra Sct. Jørgensgården i Odense«; *Arentoft* 174-77.

¹⁸ *Jacob Bircherod*.

¹⁹ Sml. note 4. I Christensen, *Middelalderbyen* 45 knyttes navnet Østergade til vejstrækningen øst for Pjenteporten, sml. *Arentoft* 17.

²⁰ Christensen, *Middelalderbyen* 54-55.

²¹ Den østre grøft kunne følges mindst 3 m længere mod nord end sammenstødet med nordgrøften. Dette antyder, at grøfterne var led i en udparcellering af området forud for eller samtidig med S. Jørgensgårdens oprettelse.

²² *Arentoft* 25-28. Om skelgrøfter generelt, se Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen, »Kirkegårdens grøft«, *NMArb* 1992, 168-177.

²³ Dog var en enkelt grav, G 1110, efter grøftens tilfyldning gravet delvis ud i denne.

²⁴ *Arentoft* 25-28.

²⁵ *Arentoft* 76-100.

²⁶ *Arentoft* 55-57. Divergerende orientering fremgår ikke entydigt ved en statistisk analyse af gravmaterialet, men ses ikke desto mindre tydeligt på en plan af kirkegården.

²⁷ To ndf. nævnte stolpehuller (s. 1881) er tolket som hørende til en klokkestabel, men det kan ikke udelukkes, at de har tilhørt en ældre bygning på stedet.

²⁸ *Arentoft* 32-35.

²⁹ *Arentoft* 38.

³⁰ Den af *Arentoft* 35-36 foreslåede tykkelse af triumfmuren, ca. 80 cm, er næppe korrekt. Bevarede fundamenter og gulvrøster udelukker ikke, at den - sædvanen tro - har haft samme bredde som kirkens mure i øvrigt.

³¹ *Arentoft* 44-45.

³² *Arentoft* 43-44. Stolpehullerne, hvis stratigrafiske forhold til kirkebygningen er usikker, kan også have tjent andre formål, jfr. ovf.

³³ Det kan ikke udelukkes, at udbygningens og korets syd-mure flugtede.

³⁴ En beslægtet 'tilbygning' kendes fra Ormslev kirke (*DK Århus* 1257).

³⁵ Støttestykkerne var sandsynligvis samtidige med forlængelsen, omend dette ikke ses éntydigt af de kun dårligt bevarede fundamentsgrøfter. Sådanne piller ses kun sjældent på tårnbygninger, hvilket taler for, at forlængelsen ikke var underbygning for en sådan.

³⁶ Mål: 17x17x6 cm. Nogle af fliserne viste tegn på genbrug i form af mørtelrester på undersiden.

³⁷ En tilsvarende markering med kantstillede teglsten i sydsiden af skibets gulv foran korbuen har formentlig tilknytning til et her opstillet sidealter (s.d.).

³⁸ *Arentoft* 38-42.

³⁹ Sidelængde hhv. 19 og 20,5 cm, tykkelse 5 cm.

⁴⁰ *Arentoft* 39.

⁴¹ *Arentoft* 43 og fig. 32.

⁴² *Jacob Bircherod* med en henvisning til præsten i Vor Frue kirke. Hvis hospitalets alter var S. Jørgens alter, må man forvente, at denne skytshelgen var gengivet på en central plads. Det udelukker dog ikke, at en anden - ukendt - altertavle dengang fandtes i Vor Frue kirke, som var den nærmeste sognekirke ved S. Jørgensgården.

⁴³ Når det af *Arentoft* 42 fremgår, at hullet lå 'lige vest for triumfbuen' skyldes dette den utvivlsomt fejl-

tige rekonstruktion af triumfmurens tykkelse (jfr. note 30).

⁴⁴ Tilsvarende opstillinger er kun sjældent påvist i danske kirker, sml. Gislinge kirke (*DK Holbæk* 579) og Ebbe Nyborg, »Korbue, krucifiks og bueretabel«, *hikuin* 14, 1988, 136. En sten i korgulvet lige øst for korbuen, noget syd for midten, kan ikke umiddelbart knyttes til et fjernet inventarstykke, sml. *Arentoft* 42.

⁴⁵ *Arentoft* 43-44. Det kan langt fra udelukkes, at hullet er ældre end stenkirken, sml. note 27 og 32.

⁴⁶ *Arentoft* 50-75.

⁴⁷ Af skeletmaterialet viste 79% en vis sandsynlighed for tilstedeværelsen af spedalskhed, jfr. *Arentoft* 69.

⁴⁸ Af de undersøgte skeletter har alene 402 kunnet kønsbestemmes, jfr. *Arentoft* 53.

⁴⁹ Jfr. Jakob Kieffer-Olsen, *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark*, Århus 1993. Om S. Jørgensgården i Odense, specielt s. 88.

⁵⁰ *Arentoft* 72.

⁵¹ Gravene med hovederne i øst har nr. 164, 278, 570, 858, 948, 961 og 1109, mens den nord-sydvendte har nr. 231, jfr. *Arentoft* 56 samt 73 note 21.

⁵² *Arentoft* 58-59. Grav 809. I graven lå skelettet af en 36-50 årig mand. Senere var et 4-12 årigt barn nedlagt i samme grav (nr. 810). Gravene 809-810 gennembrød korets teglflisegulv. I udgravningsberetningens delrapport ved Knud Hornbeck tages en tilsyneladende manglende retablering af flisegulvet som tegn på, at begravelsen var foretaget fra et yngre, højreliggende gulv, hvilket næppe er korrekt (jfr. ovf.).

⁵³ Grav 819. *Arentoft* 62. Udvendig bredde ved fodenden 48 cm, ved det bredeste bevarede sted ca. 60 cm; længden ikke opgivet. Den ene af hovedrummets to sten var muligvis skubbet en smule ud af leje.

⁵⁴ Grav 864 og 976. *Arentoft* 63.

⁵⁵ Grube AOM, *Arentoft* 63-64.

⁵⁶ Møntergården, inv.nr. SJ80-G810-18. Tværmål: 3,3 cm.

⁵⁷ Grav 809. Sml. note 52.

⁵⁸ Møntergården, inv.nr. SJ80-G606-1. Kan eventuelt oprindeligt være nedlagt i den underliggende grav G 607; *Arentoft* 169.

⁵⁹ I alt seks mønter - heraf fire fra grave i kirken - fra de arkæologiske undersøgelser 1977-81 kunne ud fra deres fundomstændigheder opfattes som dødemønter, sml. historisk indledning s. 1877. Alle er dog snarest tilfældigt tabt på kirkegulvet eller kirkegården, idet mønterne lå i gravfylden uden direkte tilknytning til skelettet.

⁶⁰ *Grinder-Hansen* (note 17) 177. Den døde, G 164, var endvidere begravet med hovedet i øst (jfr. s. 1881).

CHURCH IN ST. GEORGE'S LEPER HOSPITAL

ENGLISH SUMMARY

HISTORICAL BACKGROUND. A leper hospital in Odense is mentioned for the first time in 1291, but the date when it was founded, and the person who founded it, is not known. Numerous donations are known from the 15th century. The patron saint of the institution, St. George, is mentioned for the first time in 1452. However, the earliest date at which this name is associated with a church or chapel is in 1502. By an enactment of 2. May 1542 Christian III disbanded the institution and put the new general hospital (Greyfriars hospital) in charge, to which the inmates of the St. George's hospital were moved. The cemetery was in use at any rate until the second half of the 16th century, since in 1551 it was turned into Odense's paupers' cemetery. In 1625 Hans Brun, town councillor, bought "the deserted Church of St. George".

The *archaeological excavations* in 1977-81 brought to light the church, cemetery and part of the residential complex and workshops belonging to St. George's leper hospital in the Middle Ages.

The principal *altar* in the church was consecrated to St. George and possibly to St. Lawrence.

SURROUNDINGS AND CHURCHYARD. The medieval hospital was situated a little beyond the town boundary on the main thoroughfare out of Odense to the east. Nowadays the site is bounded by Skt. Jørgensgade and Ridehusgade in the south and east respectively.

Excavations revealed a *boundary ditch* of the churchyard to the east along Ridehusgade, and to the north and west. The only evidence of an entrance was in the west, but the principal entrance was presumably from the road in the south.

To begin with the *buildings of St. George's leper hospital* appear to have been situated to the north of the churchyard, or possibly west of it. About 1300 the building complex spread from the north inwards across the northernmost part of the cemetery, including part of its west section.

BUILDING. The church, which may have had a timber-built predecessor, consisted of a nave with a narrower almost square chancel to the east. The walls of the church were built on foundations of boulders, but no masonry has survived although the amount of brick debris from it suggests that the walls were of large bricks, so-called "monks' bricks". Coin finds recovered during the excavation of the church indicate that this was erected during the latter part of the 13th century, viz. not long after the founding of the institution. An extension was added to the east end of the church in the course of the Middle Ages - a sacristy? - probably narrower than the chancel, and similarly the nave was extended to the west, most likely a tower.

The *floor* of the church was paved with square unglazed red tiles - in the chancel raised one step above the level of the nave. Fragments of a slightly larger type of tile in the nave's extension in the west may have been the paving for this part of the building. The *roof* was undoubtedly tiled with the traditional medieval, almost tubular roof-tiles.

FITTINGS. The absence of paving in the east end of the chancel presumably means that there was once an *altar* there. Similarly the site of a *side altar* in the south-east corner of the nave is revealed.

An *altarpiece*, transferred to Vor Frue church, is recorded at the beginning of the 18th century as coming from an altar (principal altar?) in the church at St. George's leper hospital.

The church's *chancel arch crucifix* has been supported by a post in the west flank of the arch.

INTERMENTS. About 1.100 graves were excavated during investigations, one a brick cist and at least 112 wooden coffins. Traces of leprosy were found in a number of the examined skeletons.

A **lead seal* and a **rosary(?)* were among the grave finds.